

УДК 351.85+316.654:94](477) "2010/2016"

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-12

С. І. Гірік

Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія».**МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ СПАДКУ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН І ЗМІНИ МІСЬКОЇ
ТОПОНІМІКИ В УКРАЇНІ (2015–2017 РОКИ)**

У статті розглянуто специфіку репрезентації імен представників етнічних меншин у новій міській топоніміці 2015–2017 рр. Автор аналізує особливості вибору персоналій патронів вулиць, провулків і площ у різних містах України (Київ, Харків, Дніпро, Кривий Ріг, Маріуполь, Слов'янськ, Краматорськ, Кременчук, Полтава) з-поміж представників різних етнічних меншин, приділяючи найбільшу увагу єврейській громаді з огляду на частотність вибору єврейських імен для перейменувань. Зроблено висновок про децю більшу вагу сучасного економічного значення етнічної громади для їхньої меморіалізації на карті міст разом із їхнім значенням у минулому.

Ключові слова: політика пам'яті, меморіалізація, «декомунізація», топоніміка.

В статье представлен обзор специфики репрезентации имен представителей этнических меньшинств в новой городской топонимике 2015–2017 гг. Автор анализирует особенности выбора персоналий патронов улиц, переулков и площадей в различных городах Украины (Киев, Харьков, Днепр, Кривой Рог, Мариуполь, Славянск, Краматорск, Кременчуг, Полтава) из числа представителей различных этнических меньшинств, в связи с частотностью выбора еврейских имен для переименований особое внимание уделено еврейской общине. Сделан вывод о несколько большем значении современного удельного веса этнической общины в экономической жизни города для их мемориализации на карте населенного пункта сравнительно с их значением в прошлом.

Ключевые слова: политика памяти, мемориализация, «декоммунизация», топонимика.

The author outlines of the features of the various ethnic groups' representation in the new street names that were adopted in 2015–2017. He analyzes the peculiarities of the street names' selection in several Ukrainian cities (Kyiv, Kharkiv, Dnipro, Kryvyi Rih, Mariupol, Sloviansk, Kramatorsk, Kremenchuk, and Poltava) among the representatives of various ethnic minorities. Since the names of local Jews are relatively frequently chosen as the new names of the renamed streets, the author has paid a special attention to the names of the representatives of the Jewish communities. He has made a conclusion on the somewhat larger significance of the contemporary state of the ethnic community in the city for its memorialization in the new street names compared with their significance in the past.

Key words: politics of memory, memorialization, «decommunization», toponymics.

У 2015–2017 роках в Україні відбулася третя в її історії масштабна хвиля перейменувань міської топоніміки й назв населених пунктів. На відміну від аналогічної за спрямованістю хвилі початку 1990-х років, її не було обмежено кількома областями. Крім того, на відміну від подій чвертьстолітньої давнини, остання хвиля перейменувань була наслідком ініціативи згори і, зокрема, ухваленого Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року (так званий закон № 2558)

[2]. Натомість перейменування 1990-х років відбувалися з ініціативи місцевих органів влади як реакція органів місцевого самоврядування на запит з боку місцевих громадських організацій. Цікаві огляди цих хвиль перейменування «зсередини» 2007 року опубліковано у спеціальній добірці есеїв у часописі «Критика». Тоді з текстами на цю тему виступили Ярослав Грицак [6] (історик зосереджувався на хвилях перейменування у Львові упродовж ХХ ст.), Людмила Малес [7] і Максим Стріха [16] (вони зосереджувалися на досвіді перейменувань у Києві; Максим Стріха на початку 1990-х рр. був заступником голови Комісії з культури й охорони історичного середовища Київської міської ради, тож його текст являє надзвичайно цікаве свідчення зсередини). Після першої хвилі перейменувань у межах «декомунізації» ми опублікували серію публіцистичних статей у газеті «Хадашот» (орган Асоціації єврейських організацій і громад України), де проаналізували перейменування вулиць в Україні в контексті меморіалізації євреїв та інших етнічних меншин, зіставивши цю хвилю змін топоніміки з аналогічними подіями в Центральній Європі [3; 4; 5].

Важливо зазначити, що ані на початку 1990-х рр., ані в останні роки жодних «типових списків» «бажаних» назв вулиць з центру до регіонів не надсилали, завдяки чому органи місцевого самоврядування та громадські дорадчі органи могли самостійно формувати переліки нових назв. Натомість сьогодні перелік «небажаних» імен був (список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію, розміщено на сайті Українського інституту національної пам'яті (УІНП) [15]). Отже, органи місцевого самоврядування можуть вільно формувати списки нових назв без втручання зі столиці, завдяки чому вони можуть збільшити кількість топонімів, пов'язаних з місцевими історичними подіями, діячами тощо.

Порівняння таблиць зі списками старих і нових назв вулиць дає змогу простежити істотні відмінності у ставленні до формування образу міст залежно від регіону, історії міста, розміру міста тощо. Можна простежити навіть відмінності у ставленні до того, чи поширено на конкретну особу дію Закону № 2558 (вулиця й погруддя Миколи Скрипника через його роль у розвитку української культури 1920-х – початку 1930-х років у Харкові залишаються, натомість у Кривому Розі його вулицю перейменовано ще 2016 року [9]).

Безумовний інтерес становить порівняння представленості імен представників етнічних меншин у новій міській топоніміці. Передусім ми розглянули обсяг представленості єврейських імен у нових назвах вулиць (виявилось, що євреї – найчисленніша етнічна меншина, нові назви на честь представників якої виникають на мапах міст). Це дало змогу побачити істотні відмінності, які мало залежать від місця єврейських громад в історії міста. У колишніх штетлах, де євреї становили більшість у минулому, з'являється порівняно небагато назв вулиць на честь пов'язаних із цими населеними пунктами єврейських діячів. Натомість набагато більшу роль відіграє впливовість сучасної єврейської громади в житті міста в наш час.

Цю закономірність можна простежити не лише на рівні нової внутрішньоміської топоніміки, а й у перейменуваннях населених пунктів. Єдиним населеним пунктом, якому під час «декомунізації» повернули, хоч і умовно, оскільки йдеться про непідконтрольну територію, єврейську назву, стало село Дер-Емес у Криму. Це село розташоване на місці старого єврейського колгоспу Дер Емес, який одночасно з перейменуванням кримськотатарських назв перейменовували на село Правда, просто переклавши назву – їдишське слово «Емес» означає «Правда». Цікаво, що в цій відновленій назві через помилку співробітників УІНП стоїть дефіс між артиклем «дер» і іменником «Емес». Очевидно, що більшість назв створених у 1920-ті рр. єврейських колгоспів згідно з законом про декомунізацію відновленню не підлягають (Бухаріндорф, Калініндорф тощо). Натомість серед них, як і серед назв єврейських сільськогосподарських поселень ХІХ ст., є багато цілком нейтральних, відновлення яких навіть не розглядають: селу Березоватка (Устинівський район Кіровоградської обл.) не повертають історичну назву Ізраїлівка, яку воно мало з часу створення у ХІХ ст., селу Плющівка (Баштанський район Миколаївської обл.) – назву Єфінгар (від івритського «яфе нагар» – красива річка), селу Весняне

(Жовтневий район Одеської обл.) – назву Фрілінг (на їдиш – «весна»), селу Степове (Великоолександрівський район Херсонської обл.) – назву Фрайлебн (на їдиш – «вільне життя») та ін. Усі згадані ївритські та їдишські історичні назви єврейських сільськогосподарських поселень замінено на українські (у Криму – на російські) у 1944–1945 рр.

Кількість єврейських імен серед нових топонімів непропорційно мала порівняно з роллю єврейських громад у минулому міст, у яких відбуваються перейменування. Для прикладу у Кременчуку Полтавської обл. перейменовано 114 топонімів. Багато нових назв отримали виразно нейтральні назви (вул. Тіниста, вул. Світанкова, пров. Медовий тощо). Багато назв пов'язано з діячами українського національного руху (зокрема, у цьому місті з'явилася й вул. Степана Бандери). Єврейську складову представлено двома іменами: вул. Олександра Печерського (організатора легендарного повстання в таборі смерті Собібор, уродженця Кременчука, на честь нього названо колишню вул. Олександра Пархоменка) і вул. Дмитра Тьомкіна (композитора, чотириразового володаря премії «Оскар» за музику до американських фільмів, уродженця Кременчука, його ім'я отримав колишній провулок Надії Крупської). Отже, єврейські імена становлять приблизно 2% нових назв. Доволі слабо представлено й імена етнічних росіян, пов'язаних із містом. Серед них найпомітніше ім'я харків'янина Бориса Чичибабіна (теж уродженця Кременчука) [8].

Так само невелика кількість перейменованих на честь місцевих євреїв об'єктів у Полтаві (одна вулиця й один провулок, тобто 2 топоніми зі 115 перейменованих). Обидві ці назви мають імена полтавчан: багаторічного головного архітектора Полтави Лева Вайнгорта, а також Йосипа Гофмана, особистого охоронця головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі Романа Руденка [13].

Набагато яскравіше представлено єврейський складник – причому не лише пов'язаний з історією міста – у Дніпрі. Наприклад, там з'явилася вул. Менахема-Менделя Шнеєрсона (багаторічного духовного лідеру ХаБаДу). З уродженців і мешканців міста єврейського походження на мапу потрапили імена скульптора Вадима Сідуря, барда Олександра Галича, архітекторів Олександра Дольника й Павла Ніріберга та ін. [12]. Це можна легко пояснити великим впливом сучасної єврейської громади на культурне й економічне життя міста.

Натомість у Кривому Розі (другому після Дніпра місті Дніпропетровської області) нові імена на честь представників етнічних меншин чітко пов'язані з місцевою історією. «Єврейських» топонімів тут три: вул. Шильманів (династії інженерів, які зробили великий внесок у розвиток промислових підприємств міста), вул. Юрія Камінського (криворізького російськомовного поета єврейського походження) та вул. Давида Кана (криворізького журналіста та краєзнавця). Натомість навіть не йдеться, щоб відновити один з історично єврейських топонімів – вул. Синагогальну, яку в радянський час перейменовали на вул. Каунаську (стару синагогу на ній зруйновано під час війни, на місці культової споруди розташовано житловий будинок 1950-х рр.) [9]. Однак те, що в наш час на вул. Володарського в Харкові немає духовної семінарії, не завадило повернути їй назву Семінарської. Серед несврейських імен у Кривому Розі широко представлені імена пов'язаних із історією міста представників польської громади (інженера Мартіна Шимановського, геолога Станіслава Конткевича, ботаніка Юзефа Пачоського). Натомість у випадку українських діячів, пов'язаних із Кривим Рогом, дивує вибір для одного з найвідоміших уродженців міста – діяча доби Української революції Панаса Феденка – невеликої вулиці на околиці. Хоч названа на його честь вулиця й розташована безпосередньо поряд із місцем народження політика й публіциста, логічніше було б дати це ім'я одній із центральних вулиць району.

У Києві перейменування останніх років відверто компромісні й за нові назви вулиць конкурують різноманітні політичні та релігійні угруповання. Кількість нових назв у столиці порівняно мала, адже багато вулиць перейменовано ще в 1990-х, що додатково посилює конкуренцію. Щоб ілюструвати цей факт можна навести приклад, коли одним рішенням

Київської міської ради кілька вулиць перейменовано на честь діячів одразу кількох найчисленніших конфесій: вул. Андрея Шептицького, вул. Патріарха Мстислава, вул. Митрополита Володимира (Сабодана), вул. Патріарха Володимира (Романюка). Наразі на честь євреїв названо лише два нові топоніми – вул. Ігоря Шамо (композитора, уродженця й мешканця міста) і вул. Януша Корчака (щодо цього перейменування точилися тривалі дискусії). Водночас досить помітне місце серед нових назв у Києві посідають топоніми на честь українських діячів неукраїнського походження, діячів українського зарубіжжя, а також світових діячів: вул. В'ячеслава Липинського, вул. Василя Вишиваного, вул. Юрія Шевельова, вул. Юрія Клена, вул. Квітки Цісик, вул. Вільгельма Котарбінського, вул. Сергія Параджанова, вул. Рейнгольда Глієра, вул. Івана Павла II та ін. [10]. Натомість у Києві не знайшлося вулиць, щоб увічнити пам'ять єврейських їдишомовних поетів, які впродовж тривалого часу жили й працювали в Києві, зокрема Давида Гофштейна (у межах «декомунізації» на його честь перейменовано вул. Комуністичну в Коростишеві, на малій батьківщині поета) та Їцика Фефера (наразі вулиця на його честь є лише у Шполі, де народився поет, там ця назва з'явилася ще в 1990-х рр.).

У Харкові на мапі міста з'явилася низка топонімів на честь відомих осіб єврейського походження: нобелівського лауреата з економіки Саймона Кузнеца (навчався в Харківському комерційному інституті у 1918-1921 рр., хоча на дошці на його честь вказано 1918–1919 рр.), фізика Лева Ландау (упродовж кількох років працював в Українському фізико-технічному інституті в Харкові), артиста Марка Бернеса (мешкав у Харкові в дитинстві). Імена українських діячів, що з'явилися на мапі міста, зазвичай пов'язані з Харковом, виняток становить лише вул. Михайла Грушевського, який ніколи там не мешкав. Однак вулицю на його честь розташовано на межі міста, що жодним чином не відповідає ролі діяча в політичній історії та історії науки. Узагалі можна говорити про недопредставленість власне українських діячів на мапі Харкова навіть після останньої хвилі перейменувань, що відверто вирізняє це місто від інших міст навіть у східних регіонах країни [11].

Цікава ситуація з перейменуванням топонімів на територіях Донецької області, звільнених від «ДНР». У Маріуполі, де історично надзвичайно вагому роль відіграла грецька громада, з'явилися пов'язані з нею назви: вул. Архипа Куїнджі, вул. Юхима Харабета, пров. Грецький. Натомість єврейський складник там представлено лише одним іменем: вулицею місцевого красзнавця Лева Яруцького. Водночас не можна не зазначити, що нові українські топоніми в Маріуполі не пов'язані з історією міста (вул. Грушевського, вул. Франка, вул. Пилипа Орлика, провулок Хортицький). Окремі назви мають просто курйозний вигляд: вулиця на честь автора «Чапаєва» Дмитра Фурманова отримала «нову» назву на честь Олександра Фурманова (старшого лейтенанта Радянської Армії, який отримав звання Героя Радянського Союзу за участь у форсуванні Дніпра, але жодним чином не пов'язаний із Маріуполем). Вулиця радянського письменника Миколи Островського стала вулицею російського драматурга Олександра Островського, а вулиця Червоної Азовської флотилії, що існувала в 1918 і 1920–1921 рр., – вулицею Азовської військової флотилії без уточнення, яке з формувань з такою назвою мають на увазі [1].

Багато нових топонімів з'явилося й в інших великих звільнених містах, зокрема у Слов'янську та Краматорську. В обох цих населених пунктах історію етнічних меншин майже не відображено в нових назвах вулиць. У Краматорську винятками стали вулиця швейцарського промисловця та інженера Конрада Гампера (засновник підприємства, яке стало основою для сучасного Краматорського металургійного заводу) та вулиця на честь відомого вчителя, почесного громадянина міста, єврея Валентина Шеймана. У Слов'янську натомість з'явилася вулиця на честь російського поета єврейського походження Бориса Слуцького, який народився в цьому місті. Не можна не зауважити на те, що у Слов'янську немає назв на честь пов'язаних із містом українських діячів, що не випадково: літературознавець Григорій Костюк і публіцист Іван Майстренко жили та працювали у Слов'янську на межі 1930-40-х рр., відбувши ув'язнення у сталінських таборах. Загалом

серед нових топонімів Слов'янська непропорційно багато нейтральних назв (вулиці Каштанова, Зоряна, Літературна тощо), а для нових назв вулиць у Краматорську вибрали назви на честь історичних діячів і літераторів загальноукраїнського значення [17; 14].

З розглянутих матеріалів можна зробити висновок про те, що у великих містах наявність і питома вага нових топонімів, пов'язаних із етнічними меншинами, помітно залежить від ваги відповідних етнічних або конфесійних громад у сучасному житті: у Дніпрі, де єврейська громада набагато потужніша економічно, ніж у Харкові, хоча приблизно дорівнює їй за чисельністю, кількість нових назв вулиць на честь уродженців міста єврейського походження помітно більша. Водночас у Києві, де чисельність єврейської громади більша, ніж у Харкові чи Дніпрі, на честь євреїв названо лише дві нові вулиці. Імовірно, це зумовлено саме більшим економічним значенням єврейської громади Дніпра, ніж єврейських громад Харкова та Києва. Це спостереження підтверджує й наявність досить великої кількості нових топонімів на честь представників грецької громади в Маріуполі, де грецька громада була численна та впливова в минулому й почасти зберігає вплив дотепер. Однак ця залежність не абсолютна. Так, у Кривому Розі, де на початку ХХ ст. активну участь у розбудові гірничорудної промисловості взяли геологи й інженери польського походження, їхні імена отримали досить вагоме місце на мапі міста попри малу чисельність сучасної польської громади.

Література

1. В Мариуполе переименовали улицы города (СПИСОК). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.0629.com.ua/news/1104233>.
2. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.
3. Гирик С. «Декоммунизация Украины» – еврейский аспект / С. Гирик. // Хадашот. – 2016. – № 7. – С. 4.
4. Гирик С. «Декоммунизация» на местности. Этноцентризм vs сосуществование / С. Гирик. // Хадашот. – 2017. – № 3. – С. 2.
5. Гирик С. Проспект Шухевича и зигзаги политики памяти в Восточной Европе / С. Гирик. // Хадашот. – 2017. – № 7. – С. 3.
6. Грицак Я. Конструювання національного міста / Я. Грицак. // Критика. – 2007. – № 1–2. – С. 13–17.
7. Малес Л. Карта міста: символічний простір управління / Л. Малес. // Критика. – 2007. – № 1–2. – С. 17–19.
8. Нові назви вулиць Кременчука (повний перелік). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremen.today/2016/02/18/novi-nazvi-vulits-kremenchuka-povnij-perelik>.
9. Новые названия улиц Кривого Рога. Официальный список. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cityblog.com.ua/2016/05/novyie-nazvaniya-ulits-krivogo-roga-ofitsialnaya-dekommunizatsiya>.
10. Перелік вулиць у місті Києві, які перейменовані протягом 2014–2017 років. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsk.kievcity.gov.ua/content/pereymenuvannya-vulyc-dekomunizaciya.html>.
11. Перелік перейменувань об'єктів топоніміки м. Харкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/uk/document/zaproponovani-nazvi-vulits-yaki-mayut-buti-zmineni-vidpovidno-do-zakonu-ukraini-pro-zasudzhennya-komunistichnogo-ta-natsional-sotsialistichnogo-natsistskogo-totalitarnikh-rezhimiv-v-ukraini-ta-zaboronu-propagandi-ikh-simvoliki-47404.html>

12. Повний перелік перейменувань вулиць Дніпра по районах.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rename.dp.ua/Dnipro_Rename_v2.pdf.
13. Повний список перейменованих вулиць у Полтаві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reporter.pl.ua/novini/sytuatsija/23714-povnyj-spysok-perejmenovanyh-vulyts-u-poltavi>.
14. Полный список переименованных улиц Славянска.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.6262.com.ua/news/1328538>.
15. Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>.
16. Стріха М. Зникомий Київ будинків і назв // Критика. – 2007. – № 1–2. – С. 20–22.
17. У Краматорську на Донеччині перейменували 72 вулиці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/news/2016/02/19/u-kramatorsku-na-donechchyni-pereymenuvaly-72-vulyci>.